

UOT 631.4

EKOLOJİ VƏ ANTROPOGEN FAKTORLARIN TƏSİRİ ALTINDA İNKİŞAF EDƏN AZƏRBAYCANIN XARAKTERİK TORPAQ TIPLƏRİNİN MÜHAFİZƏSİNƏ DAİR ELMİ METODLARIN İŞLƏNİB HAZIRLANMASI

M.P.BABAYEV, R.İ.MIRZƏZADƏ, İ.E.EYLƏZOV
AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu

Məlum olduğu kimi müxtəlif və eyni zamanda spesifik coğrafi ərazilərdə və ekoloji mühitdə endemik və nadir tip torpaqlar formalaşır. Sistemli analiz metodu tətbiq etməklə həmin torpaqların müasir vəziyyətini (yayılma arealını, ekoloji vəziyyətini, morfogenetik xassələrini, sistematikasını) öyrənməklə bərabər, onların tarixi inkişaf mərhələlərinin tədqiqi nəzərdə tutulur. Bu tədqiqatlar nadir, endemik, arealları məhdud olan torpaqların qorunması və «Qırmızı kitabın» yaradılması üçün elmi əsas yaradır.

Açar sözlər: torpaq, degradasiya, etalon, endemik, ekoloji pasport.

Müasir dövrdə təbiətin, o cümlədən torpaqların mühafizəsi maddi nemətlərin qorunub saxlanması və artırılmasına yönəldilən böyük ekoloji problem kimi çıxış edir.

Torpaqların formalaşması prosesi ətraf mühitin şərtlərinin dəyişiklikləri ilə bağlı müxtəlif növ torpaqların məkan bölüşdürülməsinin qanunauyğunluğunu anlamağa imkan verən ekoloji mühitin bütün komponentlərinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Konkret təbii regionların təbiətinin bu cür yanaşması (o cümlədən torpaqların ayrıca növləri) birincisi, torpaqəmələgəlmə amillərinin daha dərin və düzgün dərk edilməsinə yardım edir, ikincisi, geniş antropogen fəaliyyət prosesində (sənaye, kənd təsərrüfatı) qiymətli regionların təbii şəraitini xeyli dəyişir.

Məlum olduğu kimi, seleksiya, hibridləşdirmə və digər üsullar vasitəsilə genetik ehtiyatların zənginləşməsi hesabına bitki və heyvanların yalnız müəyyən qismi insanın həyat tələbatı üçün onun tərəfindən istifadə edilir. Hal-hazırda biogeosenozun ayrılmaz hissəsi olan və təkamülü bitki mühitindən asılı olan müxtəlif növ torpaqların mühafizəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Torpaq kənd təsərrüfatı istehsalatının, insanların qidalarının əsas vasitəsidir və buna görə də xüsusi mühafizə tələb edir. Təbiətin mühafizə tədbirləri (təbii landşaftlar) torpaqların hərtərəfli öyrənilməsinə, regional muzeylərin, qoruqların yaranmasını, torpaqların inventarlaşmasını, onların təsnifat və sistematikasını nəzərdə tutmalıdır. Bu tədqiqatları "Azərbaycan torpaqlarının qırmızı kitabı" fundamental elmi işin yaradılması zamanı daxil etmək lazımdır.

Tədqiqat obyektləri və metodikası. Planetdə son 50 ildə torpaq fondunun itirilməsi sürəti əkin-

çiliyin bütün tarixi boyu itirilməsindən 30 dəfə artıb. Münbit torpaqların degradasiyası və kənd təsərrüfatına aid olmayan istifadə (ayırmalar) dünyada ildə 6 ml. hektara çatıb. Kainatın əsas ehtiyat fondu olan təbii-xam torpaqlar əkinçilik məqsədilə geniş istifadə olunur. İnsanın təsərrüfat fəaliyyəti birbaşa və ya dolaylı təsiri planetin bütün torpaqlarını əhatə edir.

Torpağın bioloji məhsuldarlığı, bioenerjisi və biokimyəvi proseslər biosferin fəaliyyətinin əsası olmaqla, planetdə həyatın mənbəyidir (Rozonov, 1939; Kovda, 1993; Dobravolskiy, 1986; Aparin, 2007).

Bəzi torpaqların səmərəli istifadə koefisientinin ekoloji tələbatı üstələdiyi üçün torpaqların bioloji rolunun pozulmasına gətirib çıxarıb. Torpaqların müxtəlifliyinin saxlanması problemi yaranıb. Sosial-ekonomiki və ekoloji təsiri kritik səviyyə alıb.

İnsan cəmiyyətinin mövcudluğu dövründə 2 milyard hektar münbit torpaq itirilib. Məhsuldar torpaqların degradasiyası nəticəsində itirilməsi qeyri-dövlət və dövlət müəssisələrinin diqqətini cəlb edib.

Dünya torpaqlarının degradasiyası problemi ilk dəfə 1974-cü ildə Romada VI dünya ərzaq problemi konfransında müzakirə olunub. 1982-ci ildə torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə məqsədi ilə "Dünya torpaq xəritəsi" qəbul olunub. Rusiyada torpaq qırmızı kitabının yaradılması (1986) işləri başlanıb. 2000-ci ildə Kalmıkiyanın, 2001-ci ildə Orenburq vilayətinin "Torpaqlarının qırmızı kitabı" çapdan çıxır.

Leninqrad vilayəti "Torpaqlarının qırmızı kitabı" haqda işlər 1999-cu ildə başlayır. Qırmızı kitabın yaradılmasında məqsəd: vilayətin qiymətli təbii ehtiyatı olan torpaqların itirilməsi qorxusunu qiymət-

ləndirmək və cəmiyyətin diqqətini bu problemə cəlb etməkdir.

Azərbaycanın ərazisi demək olar ki, dünyanın bütün iqlim zonalarını əhatə edir, bu da öz növbəsində nadir torpaq növlərinin yayılması ilə səciyyələnir.

Uzun zaman ərzində respublika alimləri (V.R. Volobuyev 1963; M.E. Salayev, 1991; M.P. Babayev və digərləri 2005; M.P. Babayev, Ç.M. Cəfərova, V.Q. Həsənov, 2006; Q.Ş. Məmmədov 2007) morfogenetik xüsusiyyətlərin öyrənilməsi, təsnifatı və onların sistematikasını ilə məşğul olublar. Fundamental tədqiqat onların formalaşmasının ekoloji amilləri və antropogen fəaliyyət nəticəsində onların bəzi xüsusiyyətlərinin dəyişməsi ilə yaradılıb.

Texnogeneiz məhsullarının ayrı növ torpaqların morfogenetik xüsusiyyətlərinə təsiri texnogen çirklənmiş və deqradasiya olunmuş torpaqların öyrənilməsinin müstəqil bölməsidir (Babayev M.P. və digərləri, 2000; M. Babayev, V. Əhmədov, 2009; M. Babayev, Y. Gurbanov, V. Həsənov, 2010).

Torpaqların respublikanın səciyyəvi ekoloji zonalar üzrə paylaşdırılması ərazi-zonal xüsusiyyətə malikdir. Onlardan bəziləri arid (boz-qonur) və humid (dağ-meşə) iqlim şəraitində hakim mövqe tuturlar, digərləri isə onlar arasında aralıq mövqe tuturlar (boz çəmən torpaq, şabalıdı), həmçinin nisbətən az yayılmış və müəyyən zonanı tutan (sarı torpaq) areal torpaqlar da var. Bəzi hallarda torpaqların lokal yayılması qeyd edilir (Gədəbəy dağ qara torpaqları), digər hallarda qara torpaqlar meşə mənşəlidirlər (İsmayilli rayonunun qara torpaqları). Azərbaycan torpaqları arasında çox qədim mənşəli növlərə də rast gəlinir, məsələn qədim Talış meşələri.

Buna görə də tədqiqatımızın əsas obyektləri, yayılması fərdi xüsusiyyət daşıyan respublikanın torpaqlarıdır. Tədqiqatın metodikası qismində dünya elmində hamı tərəfindən qəbul edilmiş muzey işi istifadə edilmişdir (Aparin və digərləri 2004). Tərəfimizdən seçilmiş hər bir torpaq nümunəsi onların morfogenetik xüsusiyyətlərinin təsvir edildiyi qabaqcadan hazırlanmış nümayiş şöbəsində yerləşmişdir. Elə bura bütün torpaq profilini əhatə edən bu torpaqların daha iri monolitləri yerləşdirilmişdir.

Tərəfimizdən qeyd edilən torpaqların öyrənilməsi onların yayılma sahəsini daha sistemli şəkildə tədqiq etməyə imkan verən tərtib edilmiş xronoloji blok-sxemlər əsasında aparılıb (Babayev M.P., Mirzəzadə R.İ., 2008; Babayev M.P., Mirzəzadə R.İ., 2012; Babayev M.P., Mirzəzadə R.İ., 2013).

Əldə edilmiş nəticələrin müzakirəsi. Məlum olduğu kimi müxtəlif ekosistemlərin flora və faunasının mühafizəsi bitki formasiyalarının və heyvan qruplaşdırmalarının hərtərəfli inventarizasiyasını aparmağa imkan verən böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Təbiət komplekslərinin mühafizəsi "Bitkilərin qırmızı kitabı", "Heyvanların qırmızı

kitabı" ensiklopediya nəşrlərində öz quruluşunu tapdı. Daha vacib nəşr "Torpaqların qırmızı kitabı" – bura məhdud yayılma sahəsinə malik olan və yox olmaq həddində olan daha endemik torpaqlar daxildir (L.N. Taşnikova, 2000; B.V. Aparin, 2007).

Torpaqların yayıldığı Azərbaycanın təbii-iqlim şəraitinin və ekoloji amillərinin nadirliyini nəzərə alaraq Respublikanın "Torpaqların qırmızı kitabı" yaradılması zərurəti yarandı.

Bu kitaba torpaq əmələ gəlmənin çəmən və çöl prosesləri həddində olan formalaşmanın spesifik şərtlərinə malik olan (boz torpaqlar, boz-çəmən torpaqlar), texnogen-deqradasiya olunmuş, endemik, etalon, relikativ və yox olmaq həddində olan torpaqlar, həmçinin məhdud yayılma sahəsinə malik olan torpaqlar (qara torpaqlar) ehtiva olunur.

Bu ensiklopedik əməyin yaradılması torpaqsü-nəşliq, meliorasiya, torpaqların sistematikasını və təsnifatı, ekologiyası, aqrokimya, eroziya və s. üzrə Azərbaycan alimlərinin fundamental araşdırmalarına əsaslanır (V.R. Volobuyev, 1963; M.E. Salayev, 1981; Q.Ş. Məmmədov 2007; K.A. Ələkbərov, 19..; M.P. Babayev, 2006).

Müxtəlif növ torpaqlar üzrə Azərbaycanın qırmızı kitabında ətraflı şəkildə onların morfogenetik xüsusiyyətlərinin, torpaqəmələgəlmənin şəraitinin, həmçinin torpaqların əvvəlki təsnifat və sistematikasını onların yerinin təsviri veriləcəkdir. Mümkündür ki, onlardan bəzilərinin öz əvvəlki adlarını, ümumi sistematikada yerini itiriblər (məsələn, əkin çəmən torpaqları, bağça, çəltik və s.), amma öz nəzəri və kənd təsərrüfatı əhəmiyyətini qoruyub saxlayıblar.

Bu torpaqların analizi onların dəyişmiş ekoiqlim şəraitində formalaşması təkamülünü aydınlaşdırmağa və bununla da torpaqəmələgəlmə prosesində hər bir amilin rolunu müəyyən etməyə imkan verəcək, başqa cür desək, təbii tarixi cisim kimi bu torpaqların əmələgəlmə mərhələsini öyrənmək olar.

Hazırkı dövr insan fəaliyyətinin ətraf mühitə global təsiri ilə səciyyələnir. Bu da yalnız təbii landşaftların dəyişməsinə deyil, eyni zamanda müxtəlif növ torpaqlarda deqradasiya proseslərinə gətirib çıxarır (Babayev M.P. və digərləri, 2000; Mirzəzadə R.İ., 2008; Babayev M.P., Mirzəzadə R.İ. və digərləri, 2012).

2011-ci ildə biz Azərbaycan torpaqlarının 1925-1939-cu illərdə aparılmış torpaq tədqiqatlarını araşdırmasını aparmışıq. Azərbaycan dünyanın bir çox ölkələrindən fərqli olaraq təkrarolunmaz zəngin tam kontrast ekoloji şəraitlərdə formalaşan torpaq genofonduna malikdir. Bu torpaqların yayılma qanunauyğunluqları öyrənilərkən coğrafi, geomorfoloji, iqlim, tarixi xüsusiyyətləri və onların fərqli təkamülü nəzərə alınmaqla öyrənilir. Respublikanın torpaqsü-nəşliq elminin inkişafının müxtəlif mərhələlərində

torpaqların tip təsnifatına aşağıdakı torpaqlar daxil edilmişdir: "чальные, рисовые, реликтовые, тугайные почвы, чально-болотные, культурно полевые, почвы переходящие от чальных к сероземам и др.". Zamanla onlar öz nomenklatur əhəmiyyətini itirənlər də öz tarixi mahiyyətini qoruyub saxlamışlar. Əvvəllər istifadə olunan adlardan fərqli olaraq müasir sistemə təsnifatı aşağıdakı – çirklənmiş, mədəniləşmiş, degradasiyaya uğramış, düzlaşmış anlayışlar daxil edilmişdir.

2012-ci ildə Altiagaç MP və Şahdağ MP-da Qırmızı Kitaba salınmaq məqsədilə torpaq tiplərini müəyyən etmək üçün tədqiqatlar və müvafiq hazırlıq işləri aparılmışdır. İşlər iki inzibati rayonda aparılıb: Xızı və Qusar.

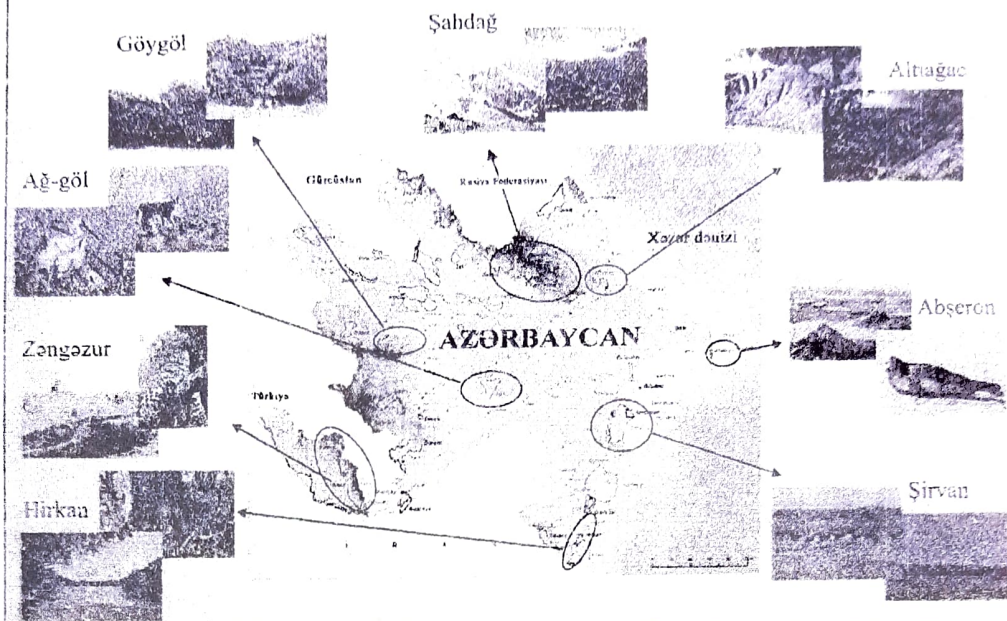
Çöl tədqiqatları gedişində Altiagaç MP və Şahdağ MP müvafiq obyektlər qeyd olunub, onların konturları fərqləndirilib və torpaq ehtiyatları qoyulub. Qiymətli torpaq obyektləri (təbii şəraiti) təsvir olunub, torpaqların müasir vəziyyəti, antropogen faktorların mənfi təsiri və onların nəticələri qiymətləndirilib, torpaq obyektlərinin inkişaf perspektivləri proqnozlaşdırılıb.

Altiagaç Milli Parkı Azərbaycanın şimal-şərqində Xızı və Siyəzən inzibati rayonlarının ərazisində yerləşir. Altiagaç Milli Parkı 1990-cı ildə yaradılmış Altiagaç Dövlət Təbiət Qoruğu və ona həmsərhəd olan meşə fondu torpaqlarının bazasında yaradılmışdır. Ərazisi 11035 hektardır. Milli parkın ərazisində qonur dağ-meşə, çürüntülü-karbonatlı dağ-meşə, qəhvəyi dağ-meşə, bozqırlaşmış dağ-çəmən və s. torpaq tipləri yayılmışdır. Altiagaç Milli Parkının ərazisindən Ataçay və onun bir sıra kiçik qolları keçir. Ataçay öz başlanğıcını Dubrar dağının 1870 metr hündürlüyündən götürərək, Xəzər dənizinə tökülür. Suyundan suvarma məqsədilə istifadə olunur. Milli parkın ərazisinin çox hissəsini meşələr əhatə edir. Buradakı meşələri əmələ gətirən əsas ağac növləri Qafqaz palıdı, Qafqaz vələsi, Şərq fıstığı, itiyarpaqlı ağcaqayındır. Altiagaç Milli Parkının ərazisində məməlilərdən cüyür, qonur ayı, çöl donuzu, tülkü, dələ və s. növlərə rast gəlinir.

Şahdağ Milli Parkı 2006-cı ildə yaradılmış onun ərazisi 130508,1 hektardır. Şahdağ Milli Parkın əra-

Dağ-meşə qəhvəyi (DQ_v). Gilli delüvial çöküntülər üzərində və ya əhəng daşları
Khastonozem (KH). On delluvium or limestones

Azərbaycanın Milli Parkları National Parks of Azerbaijan

zisinin yerləşdiyi yüksəklik onun iqliminin müxtəlifliyinə, bitki örtüyünün torpaqlarının və heyvanlar aləminin zənginliyinə əsaslı təsir göstərmişdir. Buradakı meşələr zəngin, füsunkar və gözəl mənzərələr yaratmaqla məşhurdur. Relyefin şaquli dəyişməsi və parçalanması, mürəkkəb iqlim şəraiti və torpaq örtüyü burada bitki örtüyünün olduqca müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Meşələr, əsasən Liberiya və şərq palıdından, şərq qısdığından və Qafqaz vələsindən əmələ gəlmişdir. Şahdağ Milli Parkın çox böyük ərazini əhatə etməsi səbəbindən burada həm təmiz, həm də qarışıq meşələrə rast gəlinir. Şahdağ Milli Parkının ərazisindən Qusarçay və onun bir sıra kiçik qolları keçir. Suyundan suvarma məqsədilə istifadə olunur. Meşələrdə qarışıq halda qaraçöhrə, ağcaqayın, söyüd, qoz, gilə, alma, armud kimi ağaclar, əzgil, yemişan, itburnu, zirinc kimi kol bitkiləri yayılmışdır. Şahdağ Milli Parkının heyvanat aləmi çox zəngindir. Burada qırqovul, bildirçin, sarıköynək, ağacdələ, qarğa, cüyür, çöl donuzu, qonur ayı, çaqqal və s. təsadüf olunur.

Yayıldığı ərazilər: Böyük və Kiçik Qafqazda, Naxçıvan MR-də alçaq və ortadağlıq qurşaqla, Alazan-Həftəran vadisi və Lənkəran vilayətində geniş massivə malikdir. Dəniz səviyyəsindən yüksəklik 600-1200m. Kiçik Qafqazda bu torpaqların arealı 600(700)-1200(1500)m yüksəkliklər arasında yerləşir.

Şahdağ Milli Parkı 2006-cı ildə yaradılmış onun ərazisi 130,508.1 hektardır. Şahdağ Milli Parkın ərazisinin yerləşdiyi yüksəklik onun iqliminin müxtəlifliyinə, bitki örtüyünün torpaqlarının və heyvanlar

aləminin zənginliyinə əsaslı təsir göstərmişdir. Burada meşələr zəngin, füsunkar və gözəl mənzərələr yaratmaqla məşhurdur. Relyefin şaquli dəyişməsi və parçalanması, mürəkkəb iqlim şəraiti və torpaq örtüyü burada bitki örtüyünün olduqca müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Meşələr, əsasən Liberiya və şorq palıdından, şorq fıstığından və Qafqaz vələsindən əmələ gəlmişdir. Şahdağ Milli Parkın çox böyük ərazini əhatə etməsi səbəbindən burada həm təmiz, həm də qarışıq meşələrə rast gəlinir. Şahdağ Milli Parkının ərazisindən Qusarçay və onun bir sıra kiçik qolları keçir. Suyundan suvarma məqsədilə istifadə olunur. Meşələrdə qarışıq halda qaraçöhrə, ağcaqayın, söyüd, qoz, gilə, alma, armud kimi ağaclar, əzgil, yemişan, itburnu, zirinc kimi kol bitkiləri yayılmışdır. Şahdağ Milli Parkının heyvanat aləmi çox zəngindir. Burada qırqovul, bildirçin, sarıköynək, ağacdələ, qarğa, cüyür, çöl donuzu, qonur ayı, çaqqal və s. təsadüf olunur.

Kəsimin qoyulduğu yer. Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı, Şahağ MP, Aladağ kəndi

Relyef. Orta dərəcədə parçalanmış relyef şəraiti ilə səciyyə olunur. Qusarçay və onun bir sıra kiçik qolları ilə parçalanmış, ərazinin mütləq yüksəkliyi 1,550 m.

Torpaq əmələ gətirən süxurlar. Torpaq əmələ gətirən süxurlar əhəng daşları, əhəng daşlı və qum daşlı karbonatlı gilli şistlər, ellüvial, ellüvial-dellüvial aşınma məhsullarıdır

Bitki örtüyü. Meşə, kolluq-palıd-vələs, fısdıq-vələs meşələri, meşə-kolluqları, yaxşı inkişaf etmiş kserofil ot bitkiləri

Torpaq örtüyü. Bozqırlaşmış, dağ-qəhvəyi, dağ-meşə qonur, dağ-çəmən bozqır və dağ-meşə çimli karbonatlı torpaqlarla diffuziyalı

Mühafizə olunan ərazinin təsviri. Şahdağ Milli Parkı – Qusar rayonunda yerləşir. Onun başlıca məqsədi buradakı bir sıra ov əhəmiyyətli məməli heyvanları və quşları qoruyub saxlamaqdır. Torpaq-əmələgətirmən süxurlar əhəngdaşları, əhəngdaşlı və qum adaşlı karbonatlı gilli şistlər, ellüvial, ellüvial-dellüvial aşınma məhsullarıdır, meşələrdə qarışıq halda qaraçöhrə, ağcaqayın, söyüd, qoz, gilə, alma, armud kimi ağaclar, əzgil, yemişan, itburnu, zirinc kimi kol bitkiləri yayılmışdır. Şahdağ Milli Parkının heyvanat aləmi çox zəngindir.

Torpağın xarakteristikası. Mühafizənin əhəmiyyəti. Torpağın nadir olmasını əsaslandırmaq lazımdır

Mühafizə rejimi. Bütün növ təsərrüfat işləri məhdudlaşdırılır

Buna görə də "Azərbaycan torpaqlarının qırmızı kitabı"nın yaradılması böyük elmi-tədqiqat və ümumtəhsil əhəmiyyətinə malikdir və geniş oxucu dairəsini, həm alimləri, həm də tələbələri, aspirantları, məktəbliləri əhatə etməlidir.

Müxtəlif inkişaf mərhələlərinin əks olunduğu

blok sxemi gözəndən keçirək (cədvəl 1).

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi Azərbaycan torpaqları arasında həm boz torpaq (boz-qonur) növünə aid geniş yayılmış (etalon) torpaqlar, həm də qədim bitki örtüyünün (Lənkəran ipək akasiyası, dəmir ağac, şümşad və s.), sarı torpaqların (qley) altında inkişaf edən endemik torpaqlar (məsələn dağ qara torpaqları) var.

Kəsim N 1. Profilin morfoloji təsviri.

A 0-2	AO 0-2 sm - yarımcürümüş ot bitkiləri və qismən də ağac töküntülərindən ibarət meşə döşənəyi
AU 2-8	AU _{zv} 2-8 sm - qonur-qəhvəyi, dənəvər-qozvari, ağır gillicəli, yumşaq, çoxlu köklər, süxur qırıntıları və xırda daşlar, keçid kəskindir, qaynamır
AU 8-20	AU _{vz} 8-20 sm - qonuraçalan tünd qəhvəyi, qozvari, yüngül gilli, nisbətən kəp, çoxlu bitki kökləri və süxur qırıntıları, keçid tədricidir, qaynamır
A/B 20-34	B _{im(pve)} 20-34 sm - qonuraçalan açıq qəhvəyi, qozvari-topavari, yüngül gilli, nazik kök saçaqları, süxur qırıntıları var, keçid tədricidir, zəif qaynayır
B 34-96	B _{2mca(pve)} 34-96 sm - qəhvəyi, xırda qozvari, gilli, bərk, nazik köklər, süxur qırıntıları var, keçid tədricidir, nəm, qaynayır
B/C 96-140	C _{1caL} 96-140 sm - açıq-qonur, yüngül gilli, bərk, az miqdarda köklər, süxur qırıntıları, mitsella şəkilində karbonatlar, keçid hissə olunmur, şiddətli qaynayır
C 140-170	C _{2caL} 140-170 sm - sarımtıl-açalan açıq-qonur, struktursuz, ağır gillicəli dellüvi, qaynayır.

Cədvəl 1. Təbii antropogen amillərin təsiri altında torpaqların inkişafının müxtəlif mərhələlərini xarakterizə edən torpaqların blok sxemi

Azərbaycan torpaqları	
Endemik torpaqlar	Yox olmaq həddində olan torpaqlar
Etalon torpaqlar	Məhdud yayılma sahəsi olan torpaqlar
Qədim torpaqlar	Deqradasiya olunmuş torpaqlar
Əkin çəmən torpaqları, bağça, çəltik torpaqları	Texnogen çirklənmiş torpaqlar
Torpaq-əmələgəlmə prosesinin keçid zonasında olan torpaqlar	Sistematika və onların təsnifatını dəqiqləşdirməyi tələb edən torpaqlar

Dağ massivlərində meşə altında dağ-meşə qonur, dağ-meşə qəhvəyi torpaqlar üstünlük təşkil edir. 1950 -60-cı illərdə kənd təsərrüfatı bitkiləri altında olan torpaqların adında, həmçinin əkin çəmən torpaqları, bağça, çəltik, çay və s. adlar da vardı.

Vaxt keçdikcə və torpaqların sistematika və təsnifatı inkişaf etdikcə bu adlar öz nomenklatura əhəmiyyətini itirdilər.

Sxemdə göstərilən torpaqlar arasında həmçinin degradasiya olunmuş, texnogen çirklənmiş və məhdud yayılma sahəsi olan torpaqlar var. Bu torpaqların inkişaf mərhələlərinin tədqiqatı (hər torpağın öz təkamül tarixi var) onların müxtəlif ekocoğrafiya və iqlim şəraitlərində, həmçinin antropogen fəaliyyətin təsiri altında formalaşmalarını anlamaq üçün xüsusi əhəmiyyəti var. Bu cür hərtərəfli tədqiqatlar sayəsində respublikanın nadir torpaq növlərinin mühafizəsinin elmi əsasını yaratmaq olar.

Bu torpaqların mühafizəsinə yönəlmiş ilk mərhələ böyük nümayiş fonduna malik mərkəzi olan torpaq muzeyinin yaradılmasıdır (torpaq monolitlərini, monoqrafiyalarını, bukletlərini, herbari materialını, xəritələri, ayrı növ torpaqların təsvirini, torpaq elminin inkişafında iştirak edən alimlər haqqında məlumatları ehtiva edir).

Torpaq muzeyində toplanmış bütün elmi material Azərbaycanda torpaq elminin inkişafının bütün tarixi mərhələlərini səciyyələndirən ayrıca nümayiş bloklarında yerləşir.

Torpaq elminin korifeylərinin - V.R. Volobuyevin (1963), M.E. Salayevin (1981), Q.Ş. Məmmədovun (2007), M.P. Babayevin (2006) və s. araşdırmaları torpaqların mühafizəsi üçün istifadə olunan böyük nəzəri baza yaratdılar.

Bu tədqiqat sayəsində etalon, nadir və yox olmaq həddində olan torpaqların yayılma sərhədlərinin yayılma sahəsini dəqiqləşdirmək və təbiətin mühafizə olunma tədbirlərini işləyib hazırlamaq mümkün oldu.

Gələcəkdə ilk növbədə "Torpaqların qırmızı kitabı"na daxil ediləcək torpaq növlərini qeyd etmək məqsəduyğundur. Hər bir qorunan torpaq növü ekosistemin əsas hissəsi kimi (arid, humid) əsas ekomorfoloji səciyyərlə torpaq pasportuna malik olmalıdır.

Torpaqların müasir vəziyyətinə və antropogen fəaliyyətin təsiri altında onların morfoloji göstəricilərinin dəyişməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır (Babayev M.P. və digərləri, 1997; Mirzəzadə R.İ., 2009).

Torpaq əmələ gəlmənin nadir və eyni zamanda spesifik şərtləri ilə respublikanın xarakterik regionunda torpaqların yayıldığına nəzərə alaraq onların

mühafizəsinin ərazi formasını işləyib hazırlamaq lazımdır.

Bəzi növ bitkilərin, heyvanların və öz torpaqəmələgəlmə prosesinə görə nadir olan torpaq növlərinin, bəzi ekosistemlərinin məhvinin, onların insan üçün iqtisadi, elmi, təhsil dəyərini nəzərə alaraq, düzəlməz itki olduğunu dərk edirik.

Buna görə də bütün orqanlar (ictimai, özəl və dövlət) bir çox bitkilərin, heyvanların, torpaqların, onların yayılma sahələrinin və reprezentativ ekosistemlərin saxlanılması üçün təbii zonaların yaradılması kimi zəruri tədbirlər görməlidirlər (cədvəl 2).

Torpaqların mühafizəsinin ərazi forması

s/n	Region	Xarakterik ekosistemlərdə yayılmış torpaqlar
1	Böyük Qafqaz	Təbii yarımsəhra və meşə bitkiləri altında inkişaf edən arid (quru subtropiklər) və humid (orta nəm subtropiklər) ekocoğrafi şəraitində yayılmış torpaqlar
2	Kiçik Qafqaz	
3	Kür-Araz ovalığı	
4	Abşeron	
5	Naxçıvan	
6	Lənkəran	

Cədvəl 2. Torpaqların təbii yayılma sahələrinin araşdırılması proqramı, onların mühafizəsi və səmərəli tədqiqatı

s/n	Torpaq və ekosistem proqramı
1	Ekosistemlərin, torpaqların düzgün və səmərəli istifadəsi, onların yayılma sahələrinin və digər təbii ehtiyatların mühafizəsi məqsədi ilə vahid dövlət proqramının hazırlanması
2	Torpaq və digər təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi üzrə hazırlıq mərkəzlərinin yaradılmasının məqsəduyğunluğu
3	Təbii torpaq-bitki komplekslərinin saxlanılması və mühafizəsi məqsədi ilə torpaq muzeylərinin, milli park qoruqlarının yaradılmasını sürətləndirmək lazımdır.
4	Regional, ölkəşünaslıq muzeylərinin yaradılması, ümumtəhsil və ali təhsil proqramlarının daxil edilməsi, təbii mühafizə mühazirə və seminarları (torpaqların, ekosistemlərin)

Beləliklə, ədəbiyyat əsərləri, elmi ədəbiyyatın stend materiallarının analizi nəticəsində bir sıra nəticələrə gəlmək olar.

Nəticələr. 1. Torpaqların inkişafın müxtəlif mərhələlərini əhatə edən torpaqların blok sxemi tərtib edilib.

2. Torpaqların mühafizəsinin ərazi formasının hazırlanması təklif edilib.

3. Torpaqların mühafizəsinə və səmərəli istifadəsinə yönələn təbii yayılma sahəsinin araşdırılması proqramı hazırlanıb.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Б.Ф.Апарин, Г.А.Касаткина и др. Красная книга почв Ленинградской области, Санкт-Петербург, 2007, 320 с. 2.Г.В. Добровольский, Е.Д.Никитин. Экологические функции почвы, М., 1986, 130 с. 3.В.А. Ковда. Основы учения о почвах, Москва, 1973, 125 с. 4.М.Бabayev, Ç.Сəfərova, V.Нəсənov. Azərbaycan torpaqlarının müasir təsnifatı, Bakı, 2006, 360 s. 5.В.Р.Волобуев. Эколого-генетический анализ почвенного покрова Азербайджана, Баку, 1962, 75 с. 6.М.Э.Салаев. Диагностика и классификация почв Азербайджана, Баку, 1991, 239с. 7.М.Бabayev, Е.Гurbanov, V.Нəсənov. Azərbaycanda torpaq degradasiyası və mühafizəsi, Bakı, 2010, 216 s. 8.Е.Д.Никитин- О создании Красной книги почв, М., Почвоведение. 1989, №3, с. 113-121. 9.М.П. Бабаев, С.М.Гусейнова. Современная классификация антропогенных почв Азербайджана. Труды Почвоведения и Агрохимии, т.18, Баку, 2009, с. 140-149. 10.Г.Мамедов, М.Халилов. Экология и окружающая среда.

2004, с.504. 11.Бабаев М.П., Мирза-заде Р.И. Почвенный музей Азербайджана, Матер. Межд. Науч.Конф, Новосибирск, 2008, стр.85-87. 12.Мирза-заде Р.И. Роль почвенного музея в развитии образовательного процесса в почвоведении и экологии, Матер. V съезда Всероссийского общества почвоведов им. В.В.Докучаева, Ростов-на-Дону, 2008, стр.12. 13.Мирза-заде Р.И. Методологические основы экологического образования на базе почвенного музея Азербайджана, Матер. Межд. Конф, Санкт-Петербург, 2008, стр.390-39. 14.Babayev M.P., Mirzazade R.I., Eylazov I.E. Azərbaycanın nadir və itirilməkdə olan torpaqlarının qorunmasının elmi əsasları, Azərb. Aqrar elmi, №1, 2012, Bakı, səh.3-4. 15.Babayev M.P., Mirzazade R.I. Azərbaycanın torpaq genofonduna daxil olan endemik və nadir tiplərin sistemli analiz əsasında tədqiqi, Azərb. Aqrar elmi, №1, 2013, Bakı, səh.22-25. 16.Бабаев М.П., Оруджева Н.И., Мирза-заде Р.И., Байрамов Э.Ш. Деградация почв под влиянием возрастающего антропогенного воздействия, Тез. Докл. III съезда Докучаевского общ. почв.-ов, Москва, кн.3, 2000, стр. 10-11. 17.Бабаев М.П., Оруджева Н.И., Мирза-заде Р.И., Аббасов И.А., Байрамов Э.Ш.-Система орошаемых почв антропогенных ландшафтов Азербайджана, Баку, изд."Sabah", 1997г, 16 стр.

Разработка научных методов охраны характерных типов почв Азербайджана развивающиеся под влиянием экологических и антропогенных факторов

М.П.Бабаев, Р.И.Мирза-заде, И.Э.Эйлазов

Как известно в различных и специфических географических зонах, а также экологических условиях формируются эндемические и редкие типы почв. Исследование этих почв на основе системного анализа позволяют изучить не только их современное состояние (ареал распространения, экологическое состояние, морфологические особенности, систематику) но и исторические этапы их развития.

Исследование редких, эндемических и органических по ареалу распространения почв создают научную основу и охраны и создания «Красной книги» почв.

Ключевые слова: почва, деградация, эталон, эндемик, экологический паспорт.

Research of scientific methods for protection of specific types of soils of Azerbaijan developing under influence of ecological and antropogenous factors

M. P.Babayev, R.I.Mirzazade, I.E.Eylazov

As it is known in various and specific geographical zones as well as in different ecological condition are formed endemic and rare types of soils. Research of these soils based on the system analysis statuses (allow to research not only their modern areal of distribution, also an ecological status, morphological features, systematization) also enable to research the historical stages of their development. Research of rare and endemic and limited on distribution areal of soils create a scientific basis for both protection and creations of "the Red book of soils".

Key world: soil, degradation, standard, endemic, ecological passport.